

B-63-2
257879

Полтавського Губернського Земства.

1934

МАРКО ВОВЧОК.

12. III
897

ПРОЦЕРЕНО
1945

КАРМЕЛЮК.

К
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА І.Д.У.
257879

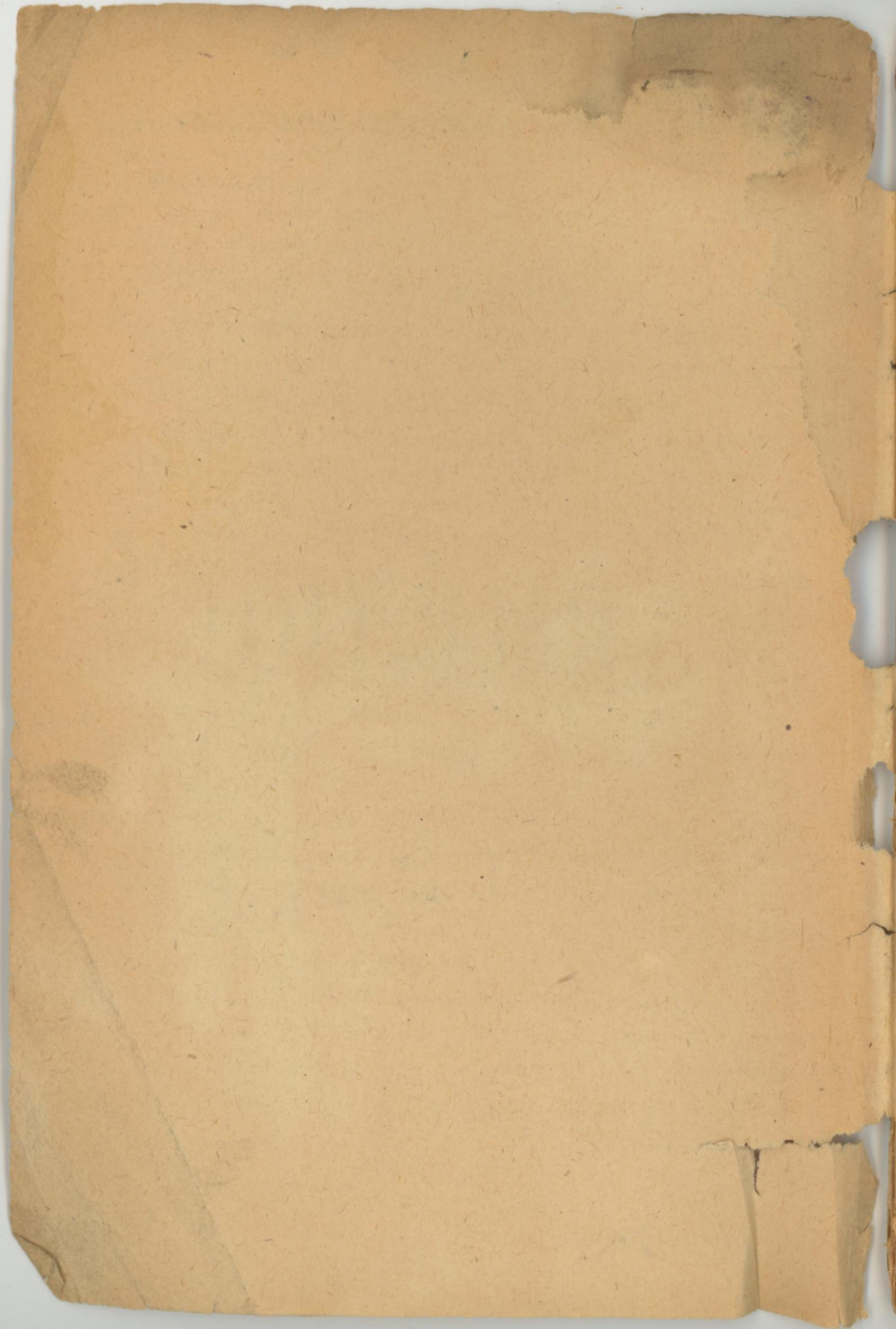
1919
1066+

V45

Процерово
Ш. Б. 1935

ПОЛТАВА.
1917 р.

58

13-613к

257879

Про життя Марка Вовчка.

„Господь послав тебе нам,
кроткого пророка і обличителя
жестоких людей неситих.“

Шевченко, Марку Вовчку.

Марко Вовчок займає першорядне місце серед українських письменників, поруч з Квіткою, Шевченком, І. Франком. Її „Народні оповідання“ написані надзвичайно гарною мовою і повні безмірної любови до скривджених та нещасливих і найначе глибоким співчуттям до гіркої долі зневолених кріпаків.

Марко Вовчок є приbrane ймення Марії Олександровни Маркович. З роду Вилинських, вона народилась на світ 10 грудня 1834 р. на Орловщині. На 15-му році життя вийшла з школи в Харкові, в якій здобула освіту й жила у тітки своєї в Орлі. Перед літом 1850 р. познайомилася вона з відомим українським етнографом*), Опанасом Василевичем Марковичем, який жив тоді в Орлі, після того, як його було вислано з Києва за те, що він був учасником українського „братства Кирила й Методія“ яке, між иншим, мало завданням просвітити український народ і знищити кріпацтво. Вони одружились 1851 р. і весь той час, що минув до їх шлюбу, жвавий, розумний, надзвичайно-релігійний патріот-українець, Опанас Василевич поширював освіту своєї нареченої; він розгорнув перед нею свої думки та глибоку любов до рідного краю. Талановита дівчина

*) Етнографія—наука, котра вивчає людей з боку побуту їхнього; мови, звичаїв і такого иншого.

II.

захопилася вищим ідеалом любови до „меншого брата“ і, бажаючи допомогти своєму будучому чоловікові, яко етнографу, узялася вже на 16-му році життя до збирання українських пісень, прислів'їв та загадок.

Біографи Марії Олександровни свідчать про її надзвичайний хист що до вивчання мов; вона говорила дуже добре по французьки, по німецьки, по англійськи, по польськи, по чеськи.

Тому не дивно, що живучи поміж українського народу, який полюбила всім своїм молодим, гарячим серцем, одружившись з українцем (в їхній родині завше панувала українська мова), та працюючи над етнографічним матерьялом, Марія Олександровна за короткий час володіла вже українською мовою як рідною. Вона хотіла докладно вивчитись мови і для того ходила на базарях та ярмарках, розмовляла з селянами, прислухалась з великою увагою до їхньої розмови, записувала найвиразніші їхні слова та прислів'я. З тих записів робила вона собі словник, але найбільш усього записувала пісні та думи українські.

В цій народній скарбниці відчула вона самий дух мови, знайшла те чудове знання мови, якою написала „Народні оповідання“. Де-які критики гадали навіть, що Марко Вовчок писала свої оповідання не сама, а з допомогою чоловіка що до мови. Але ж така гадка неправдива. Порівняння листів Опанаса Василевича до жінки—з листами Марко Вовчка яскраво показує, що мова, якою написано її

III.

твори, належить тільки їй. Треба додати, що й твори, які письменниця написала в останні роки свого життя, коли чоловік її давно помер, написані тією ж чудесною мовою. А коли за п'ять років до своєї смерті вона була в Києві, то здивувала всіх українців красою і чистотою своєї української мови.

З року 1856 починає Марко Вовчок свою літературну працю. Перші свої оповідання послала вона Кулішеві, який і видав їх в 1858 році під назвою „Народніх оповідань“. От що писав він про ці твори в передмові до першого видання: „Великого стоять сі оповідання тим, що живописують наших селян не так, як звикли на них дивитись зверху, а так, як вони сами на себе дивляться... письменник тут одступивсь геть, назад свого писання, а в писанні його сам народ, лицем до лица промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляв піснею. Такії оповідання стануться з часом основою словесности нашої народньої, як розшириться вона й розкинеться на всі сторони пишними вітами. Тут бо всяке буде шукати праведного духовного образу того племя, котре наградив Господь особливими своїми дарами“. До „Народніх оповідань“ належать: „Сестра“, „Козачка“, „Чумак“, „Знай, ляше“, „Сон“, „Горпина“ (або їпанська воля), „Викуп“, „Свекруха“, „Максим Гримач“, „Данило Гурч“, „Два сини“, „Не до пари“, „Чари“, „Три долі“, „Інститутка“, „Павло Чернокрил“, „Ледащица“, „Кармелюк“, „Невільничка“, „Ведмідь“, „Девять братів і десята се-

IV.

стричка Галя“ та другі. „Автор наче одступився геть“: оповідає або стара бабуса, або молодиця, або парубок чи жонатий чоловік, але крізь усі оповідання провадить автор головну свою думку, що народ має право на волю, бо він хоч і пригноблений, не загубив поваги до себе в тяжких умовах життя, зберіг ті „особливі дари, якими нагородив його Господь“, по виразу Куліша. Весь духовний образ українського народу відбився в ніжній душі письменниці. Вона зуміла зрозуміти його безкрає стремління до волі, відчуту поезію, якою повито все його життя, релігійний його настрій та бажання жити по правді. Прислухаючись до пісень українських, перейняла Марко Вовчок не тільки дух їхніх чудових співів, але ж і самую душу і серце тих, що їх склали. Крізь всі оповідання сяє ніжна любов до народу, що став рідним, відчувається співчуття до долі кожного з її героїв, особливо ж до жіночої долі. Автор вміє знайти для свого почуття такий простий та ясний вислов, що бере за серце читача.

В оповіданнях „Кармелюк“, „Не до пари“ бачимо ми людей, які не можуть бути щасливими, жити спокійно, доки є на світі скривджені, зневолені, убогі. Красунь-Кармелюк, лицарь-розбійник, кидає жінку, матір, кохану доньку, щоб допомогти убогим; Семен Палій (Не до пари), навіть щасливим бути не може в своїй родині, коли його жінка не розуміє, що йому важко жити як живуть усі, наживати добро та дбати тільки про своє власне.

V.

„Умер тут Лисенко,—росказує його жінка,—та вдова продавала худобу, я просила його: купи, дешево купиш у неї. А він мені: Сирітським добром забагатіти хочеш, Парасю. Бачу, що йому слухати тее чогось гірко“. Для нього найкраща розмова про те, „як в світі жити, як люде живуть у світі“. Жінка порається біля печі, турбується про те, щоб він „смашніше зїв“. „Байдуже, каже він, мені про те. Дивись, яка вода чиста, як в очеретах гуде, слухай“.

Таких поетичних натур ціла низка.

Ось молодесенька дівчинка Одарка загублена паном, вмірає в лікарні, все просить, щоб пустили її до вікна, за яким пишно розцвітає весна, просить щоб зірвали їй квітку вишневу пахучу і кладе її на ліжку біля себе. Про долю її нещасливу і смерть оповідає тітка її, і ось як вона кінчає своє оповідання: „Як опускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий то тихий та ясний придався: ні вітрець не віє, ні хмарка не збіжиться... Душа праведна представилась....“

Всі оповідання обвіяні такою ж поезією, як особливою рисою народнього духу.

Ще більш яскраво малює наш автор любов до свободи, до волі.

Марко Вовчок почала писати свої оповідання у той час, коли рішучо була поставлена справа про визволення селян від кріпацтва.

Більшість оповідань має своїм змістом з'ясування

VI.

гіркої неволі. Але поруч з тим маємо цікаві оповідання, де автор показує вільних козаків, для яких неволя є лихо, що його вони перенести не можуть. В оповіданні „Викуп“—батько не оддає своєї дочки за кріпака, поки той не стане вільним, його і читач переживає вкупі з Яковом Харченком всі його муки, поки його пані не дає йому волі за „викуп“. Козак Максим Гримач забороняє дочці Катрі одружитися з бурлакою, робітником, який став у пана на три роки. „Якого б зятя ви собі бажали, таточко?“ питає дочка. „Вільного козака, дочко, щоб сам собі паном був, нікому не кланявся“. На сей раз діло не кінчається щасливим шлюбом. Бурлака не діждав волі, загинув на Дніпрі. Почувши про те, втопилася і Катря, гарно убравшись „в шовкову плахту, тоненьку сорочку, та наложивши на голівку маковий вінок“.

Але ж бувало так, що вільна козачка міняла волю на щастя з милим, і гірка доля її описана автором з тим щирим почуттям, яке й навело російського письменника Тургенева на думку перекласти „Народні оповідання“ на російську мову. В оповіданнях, присвячених кріпацтву, являється Марко Вовчок справді „кротким пророком“, хоч і обличителем „жестоких людей неситих“, бо вона не показує нам якихось жерстоких сцен, а малює „скромно та сердечно щоденні факти життя“ (Франко).

Часто сказано лише: „Старий пан наш, покійник, дуже недобрий був. Не тим би згадувати, та луччим

VII.

ні за що". Але ж коли далі оповідається докладно про всі переживання тієї людини, що перетерпіла горе й образу від пана, то в душі читача прокидається щире співчуття до зневолення і ненависть до кріпосника, що „тяжко кривдив усіх і не один вік веселий, молодий стратив“.

Два типи зневолених людей малює автор.

Одарка, (Одарка) Горпина, (Панська воля) що збожеволіла після смерті своєї дитини, котру вона повинна була хвору кинути дома йдучи на панщину. Настя (Ледащиця), що стає гіркою пьяницею,—це все жіночі постаті ніжні й тендітні, що гинуть, бо не можуть знести неволі, і з другого боку терпеливі без краю люде, як бабуса в „Інститутці“. Коли приїздить нова пані, люде—кріпаки її чоловіка—турбуються, питають, яка вона єсть, і тільки бабуса каже: „буде, як Господь дасть“. Пані дійсно зла та гнівлива. „Усі люде повьяли, змарніли, оповідається далі; тільки бабуса велична, як і була. Як не лає, як не кричигь на неї пані, бабуса не лякається, не метушиться, іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми очима ясними“. Не тільки сама вона все переносить, спираючись на якусь вищу, а ніж людська, силу, а ще й кожному дасть пораду, пригорне до себе, приголубить. „Не плач, дитино, промовить стиха, хіба вже й перетерпіти не можна“.

Велика вага творів Марка Вовчка єсть і в тому що, в них одбився побут українського народу. Автор описує звичаї козаків і селян, їхні вбрання,

VIII.

весілля, подорожі чумаків і т. інше. І не тільки українською мовою оповіла Марко Вовчок про життя українське, вона писала оповідання народні руською та французською мовами. З 1865 року жила вона за кордоном, більш усього в Парижі, куди поїхала з чоловіком та сином.

Після смерті Опанаса Василевича в 1867 року, де який час письменниця не писала нічого, але перекладала педагогічні книжки на російську мову. В 1892 році появився в „Київській Старині“ твір її „Чортова пригода“.

В 1902 р. була вона у Києві і збачення її з Київськими українцями вплинуло на неї так, що вона знов узялася до українського письменства, розпочала велику повість „Гайдамаки“, яку й писала до самої смерті.

Померла Марко Вовчок 2-го липня 1907 року. Після смерті її видано твори, що знайшлися в паперах: „Дяк“, „Пройдисвіт“, „Лист з Парижу“, „Як Хапко солоду відрікся“ та „Гайдамаки“.

„Закотилася ясна зоря нашого письменства“ писав І. Франко, коли прийшла звістка до нього про смерть Марка Вовчка. Закотилася, але ж світ тієї зорі залишився в її невмирущих творах. Визволено селян від кріпацтва, розірвалися і інші пута неволі українського народу, але ж єсть вища мета, до якої й кличуть ті твори—любов до всіх нещасних, скривджених, позбавлених волі та людських прав.

Кармелюк.

I.

Хто бував на Україні? Хто знає Україну?... Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявляє, що там скрізь білі хати у вишневих садках, і весною... весною там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть і усі соловейки защебечуть. Скільки соловейків тоді щебече—і злічити здається, не можна!... Одного разу, у дорозі, вилучилося мені заночувати на селі, у маленькій такій хатці, у вишневім садочку. Приїхали ми пізно ввечері і зараз спати полягали. На селі хутенько, як сонечко закотилось, помовкли голоси і рух усякий помер. Усе округи дуже тихо було; чутно тільки—шорошать листя під віконечком, та леління води річкової коло млина, та десь недалечко хтось потихесеньку дитину люляв, і очі стулялися. І вже почало снитись і маритись, що істра річка, що як минали—в очі лиснула, приливає

усе ближче та ближче, що дерева ростуть і шелестять не під віконечком, а над самісіньким узголов'ям, і дитинка небачено колисана узяла на себе вид прудкого, змороного хлопчика, а та, що його колисала— вид молоді, ставної, задумливої козачки,—коли під віконечком соловейко у вишнях свиснув, трохи оддалік—другий, третій і вже не знаю, скільки їх почало посвистувать, наче б вони перегукувались. Перегукувались, перегукувались, та потім як усі разом у-купі защебетали—усе поглушили: ні шороху листя; ні леління води, ані колисання—і ввесь сон одігнали, усю дрему і мару. Що зімкнеш очі, то щебетання, здається, голосніш розскачується та істніш. Втома томить усе гірш, сон усе хилить міцніш, та ні втома том'яща, ані сон міцний не змогли сього щебетання. Лучче вже, думаю, встати та сісти посидіти коло віконечка. Узеньку вуличку як зараз бачу поперед собою і біленькі хатки з темними віконечками, через низькі ліси вишенник у білих сяючих квітах. Непевний світ місяця-молодика серпорогого, зорі меркаючі, і як зараз чую, як було свіжо, пахучо і тепло... А щебетання греміло і розскачувалося до самого світу—так таки і не дали соловейки спати до ранку божого.

Ось таке то колись було село на Україні. Невеличке було: усього хаток з двадцять, і не багаті люде жили там.

У одній хатці, що з краю стояла, к полю, жила удова, а у вдовиці був син, дитина єдина, і звали того сина Іван, а на прізвище—Кармель. Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як сей хлопчук удався, пошукати по цілім широкім і великім світі, та ще у-день, при ясному сонцеві, та ще із свічою пламенистою. Найглибші річкові пороги і нурти перепливати, у самісінькі пуші лісові забіратись, на височенні дерева ізлізати, у самі пропасті яри спускатись—то йому було все одно, що вам або нам водиці іспити. Теж, куди його послати, то знайде дорогу; за що візьметься, усьому кінець доведе. А вже як товариш попросить об чім, то він здається, з-під землі дістане, а не одмовиться. А коли бідолаха який убогий йому вклониться, то він, здається, голівонькою своєю наложе, а вже вдовольнить. Голод, холод, усяку біду і нападсть він готовий прийняти для іншого. Що більш виростав той хлопчик, то він кращав та луччав, і отце він ріс-ріс і виріс, і як уступив він у вісімнадцятий рік, таким він зробився красенем невимовленим, невиписаним, що хто його у-перше стрічав, то і стане перед ним і оніміє і потім ніколи вже не зможе забути його обличчя красного. А мати—та зроду не примогла споглянути на його без усміху і без поцілунку. Жили вони сливе так само, як і всі люде на селі,—трохи заможній від

одних, трохи вбогше від других. Тільки разом скоїлось лихо, біда прийшла на молодого Кармеля: що день в Бога, що година у дні, Кармель усе смутніш та смутніш, а що за смуток такий, за ким і за чим— ніхто того не знає: ані мати, ні товариші, ні чужі люде. Перше між товариством його голос чутніш од усіх, його сміх дзвінкіш од усіх, а тепер сміх його не розноситься і голос ледве почуєш, та його самого сливе що не видати стало, хіба випадком стрінеться та зійдеться з товариством, блідий та мовчущий.

Що, було, ввечері по роботі з товаришами походити, поговорити, то тепер він усе править куди-небудь од усіх заховатись,—до гаю, або у поле, чи у степ далеко сам утікає.

Мати не прибере, що їй робити, як їй бути: зовсім стара ізнудилася. Вже як вона собі голову мутила, чи не хоче він того, иншого, п'ятого, десятого, сотого—усього, що тільки б її сила та воля йому дати,—ні, він нічого не жадає! З боку дивували люде, що се таке з ним поробилося. Почали люде міркувати та розбірати, й пішла чутка така, що це з того часу йому сталося, як почав він по чужих селах їздити та з чужими людьми знатись, й думали, що, може, подруживсь він з яким недобрим чоловіком та й смутиться й мутиться. Як тільки почула це його мати, раз стала питати його:—„Ти туди й туди їздиш, сину

(а він їздив по сільських ярмарках, по хуторах, по селах та містах з житом, з усяким зерном, овочом, плодом,—своє власне, що було на спродаж, продавати і теж людське, часом наймався, возив, і було йому найлюбше приятство оттакеньки де-небудь поїхати), —яких ти там людей бачиш?”

— Яких же я людей бачу?—одказує Кармель,—багатих та вбогих...

— З якими ти людьми, сину, подругуєш?—питає мати.

— Мої друзі—вбогі бідолахи,—говорить Кармель,—от мої друзі!

Ну, мати вже зараз думає, що його хто-небудь з багатів обидив, або скривдив, і зараз випитує:— „Моє ти сердечко миле, хто ж це тебе обидив, хто скривдив,—кажи мені!“—І вже обіймає його й до серця пригортає,—дожидає тільки, щоб він їй поскарживсь, а вона тутеньки його і пожалує, і попестить, і покохає. Та він нічого не сказав,—тільки подививсь на неї. Мати ще гірш тривожиться та непокоїться, і вже не знати, що думає і собі уявляє як там обидили і скривдили її сина, і усе „кажи“ та „кажи“ вговорює його, благає.

— Ні,—говорить Кармель,—мене не обижали й не кривдили мене.

— Та чи так, мій голубчику, срібло моє, злото

моє? Чі справді не обижали?

— По правді не обижали,—говорить Кармель.

То чому ж ти такий в мене зробивсь? За чим сумуєш? Що бракує тобі?

Тоді й каже Кармель мамі: „Скрізь,—каже,—скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих. От що мою душу розриває, от що моє серце розшарпує!

Мати почала його вговоряти та тішити, як мога. — „Такеньке вже ведеться, бач, зроду-віку, та такеньке, ма́буть, судилося, та нічого вже, здається, робити,“—тішила і вговоряла, як уміла, а де слів не вистачало, то вона замість їх ніженням та пестінням надіяла. Тільки що Кармель нічим не втішається, нічим не заспокоюється.

Одного вечора—чудовий такий був вечір весняний, що сама веснянка на думку наверталась—одного вечора удова Кармелиха прилягла у своїй хатці й лежучи думала та горювала, що то за біда така з її Івасем. Сонечко вже закотилось і зорі меркали у хатнє віконце, здалека заносилися дівочі голоси—співали веснянку, ледві пахли квітки, що не зовсім ще росквітли, соловейки тільки ще своє щебетання налажували,—як почувлася хода тиха, двері хатні розчинилися й увійшов Кармель у хату, оглянувшись по хаті, не побачив неньки й сів коло віконця. Може то від

непевного світа вечірнього здалося удові, що він такий блідий,—тільки здалося їй, що він страх блілий і вимучений, тісно і такечки жалко їй стало своє дитя кохане, що і голосу не нашлося слова вимовити до його. Мовчки й нишком-тихенько вона лежала і на його дивилася. А він дививсь у віконце, дививсь і заспівав... Ах, що то яка пісня була! Смутна та сумна, з певного та щирого серця виходила!...

Ой йдуть дні за днями,
Часи за часами.
А я щастя не зазнаю,
Горе мені з вами!

Нешасливим уродився,
Нешасливим згину,—
Мене мати породила
В нещасну годину.

І здається, молодому
Нічого журиться,
А прийдеться молодому
З туги утопиться!

Болить моя головонька,
Оченьками мружу;
Сам не знаю, не відаю,
З чим же я тужу!

Вбогі люде, вбогі люде!

Скрізь вас, всюду бачу;
Як згадаю вашу муку,
Сам не раз заплачу.

Весно моя, весняночко,
Усім несеш дари,
Тільки мені безщасному
Жадної віради.

Скрізь дивляться тії очі,
Що меркнуть від муки;
Скрізь, усюди потомлені
Простягають руки:

Із-за квіту пахучого,
Як сонце злотиться,
З-за дерева веселого,
Як місяць ясниться.

Вдень і вночі і ввечері
І всяку годину!...
Я ж не маю порадоньки,—
Я од журби згину!

Проспівав він та й змовк, і тоді ледві схамену-
лася стара мати, й каже:—„Кармелю! де, в кого ти
навчився такої пісні?“

Кармель іздрігнувсь, почувши голось,—пізнав
неньку й одказує їй:—„Сама ця пісня в мене скла-
лась“—І вже які він пісні складавав, і як їх співав,

Господи, милий Боже! Чарівничі це були чисто пісні! Іншому трапилося підслухати, як він співав і де-що переняти—тільки що не на веселі радощі ці пісні були складені,—і хто їх переняв, хто почув, кожен глову схилить ї задумається...

II.

Одного разу поїхав Кармель у чуже село, верст за двадцять неміряних, у млин. Рано-пораненько він виїхав і довго їхав усе полем. Ранок був ясний-най-ясний і теплий-найтеплій. Поле зеленілось, як оксамит зелений, росиночки блискали, сонечко зіходило, жайворонки співали в високості; по нічнім дощичку порох ледві знімався над шляхом, свіжість така округи й широта і благодать, що не надихаєшся... Він усе їхав та співав. То тихенько співав, про себе, то знов голосно, на усе поле пісня розносилась його. Та й сим ранком ясненьким, веселим ранком усе таки об тім самім співалося у його сумній пісні,—усе прохалося ради, спокою, вияви, усе, мабуть, ті ж самі постаті вбогі й скривджені уявлялися, як очима перебігав він квігуші поля округи. Вже великий гай йому на дорозі і шлях пішов тим гаєм. Величєнні, посплічні, міцні дуби стоять, не шумлять і не шелестять, а поміж ними проквітають калинові кущі, проквітає рожа гаєва, а при самій землі росте трава густо і усяке зілля. Кармель їде гаєм і співає, коли

бачить—недалечко від шляху молода дівчина зрива
якесь зілля і плаче гіркими слізьми. І у такій вона
тузі була, й у такому смутку, що ледве чи огляну-
лася, почувши його пісню. А Кармель в один мент,
як її забачив з воза, і опинився коло дівчини.— „Доб-
ри-день!“—каже їй.

— Добри-день!—одказала дівчина, глянула на
його смутними очима і зсхули сльози її: зроду-віку
ще вона не бачила, не снила такого красеня, який
стояв перед нею. І не чує вона, що він її питає:
— „Чого ти, дівчино, плачеш?“—А він дожида її сло-
ва одвітного і, глядячи на дівчину, очима б випитав,
як би приміг,—і бачить він, ще се вбога й гірка дів-
чина: її білі плечі просвічують крізь плохеньку со-
рочку, спідниця на їй вицвіла й уся в латках; на
молодім личку нема рум'янцю; устоники рожеві не
мають звичаю всміхатись, хороші очі впали й смутні,
і сльози на щоках як зупинилися, побачивши його,
так краплями й дріжать. У руках дівчина держала
зілля зіbrane.

— Чого ти, дівчино, плачеш?—спитав Кармель,
і тоді дівчина дочула його питання, та хоч дочула
вона—нічого не відказала, перестала дивитись на
його, а утопила очі у гаєву гушу.

— Чия ти, дівчино? Де живеш?—пита Кармель.

— Я наймичка з Ланів, служу там у хазяїв, у Книшів—одказала йому дівчина.

— Лихі, мабуть, люде пі Книші?—каже Кармель.
Дівчина на сєє не одказала, почала зривати та збирати зілля.

Кармель теж, поруч з нею йдучи, зілля зриває та дівчині подає, а дівчина бере—і усе Кармель питає її про життя та про буття. Та як став він говорити, яково важко у чужих людей жити та яково сумно. Почала тоді дівчина знов сильно й гірко плакати. Так сльози і льються, так і котються по личеньку біленькому. А Кармелю так жаль дівчини, що хоч вмірати лягти!

— Не плач, не плач!—говорить він до неї.

— Як же не плакати мені?—одказала дівчина,
—самі сльози льються!

І довго лилися сльози перед Кармелем, наче солодко їй було перед ним своє горе виплакати.

Потім дівчина каже:—Час мені до-дому: хазяйка з зіллям дожида!

Дві слізки останні скотилися, рожеві устонька всміхнулися любо та щиро.

— Прощавайте—промовила дівчина.

— А Кармелю з нею прощатися усе одно, що ніж гострий у серце. Просить він дівчину.—„Сідай, дівчино, на мій віз, я підвезу тебе до Ланів: мені по

дорозі!“ Зирк! а віз його далеченько—воли завернули у бік і пасуться. Кинувсь Кармель, вивів волів на шлях, посадив дівчину на віз, сам сів коло неї і поїхали.

Їдуть, мовчать та думають; їдуть зеленим гаєм. Вони разом наче опинилися у якимсь божім раї, в якимсь непевнім щастячку: на лиці живцем рум'янець зарум'янів, уста злегка розтулилися, немов серце міцніш б'ється. І здалося їм, що доїхали вони до села хутенько так, як би птах легкокрилий перепурхнув. Ось кінець гаю, видно у бік село Лани, велике, багате село, панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац над усім селом, на узгір'ячку округи його квітники рябі, аллеї темні... Пишний се був будинок і вкинувся Кармелеві в вічі своєю пишнотою. Якась наче хмара темна повила його обличчя гарне. Ясні очі дівочі дивилися на Кармеля і у той самий черк і собі посмутилися і тихий голос поспитав його: — „Чи ви знаєте сей будинок?“

— У-перше бачу,—отказав Кармель,—та багато я бачив вже таких скрізь.

Уїзжають вони у саме село Лани—проїхали три вулиці, й дівчина встала з воза, подякувала, попрощалася, пішла й зникла у заулочку, а Кармель далі поїхав.

Їхав Кармель далі, та все тільки оглядавсь на

село Лани, жаліючи, що вже попрощавсь з дівчиною, та запевняючи себе, що знов з нею побачиться хутко. І до млина він приїхав—дівчина в його з думки не йшла, і почав він розпитувати мельника, що то за такі люде Книші, й як вони живуть, і який в їх звичай. А мельник той був чоловік дуже понурий, дуже довгоусий і дуже високий, і балакати не любив, а ще гірш не любив, розказувати, і від його Кармель не довідавсь би зроду нічого, коли б не було мельникової дочки. Мельникова дочка любила балакати, а ще лучче любила розказувати, а ще лучче, мабуть, любила вона розпитувати. Вона ж то і почала була питаннями, та від Кармеля не примогла жодного пуття доброго допитатися. Як народженець нічого не відає й тільки повертає очі до світу і ручиці простягає до світу, так само Кармель не турав ні про що, тільки усе питав про своє. Вбачаючи тее мельникова дочка покинула сама питати та почала оповідати. Маланенька вона була й прудкенька, не мов пташка, та жадна пташка, мабуть, не нашебече у годину такого, як вона нашебетала Кармелеві. Хутко довідавсь від неї Кармель, що Книш з Книшихою багатії люде, що в їх сім пар волів, держуть вони дві корови, і шениця у їх сього року гарно зійшла, і той рік теж все поле в їх уродило; що дочка в їх заміж пішла, аж за багатого, і носить золоті очіпки; що в старих

Книшів наймичка служить Маруся—сирота, що нема в неї ані родини, ані дружини і що мала плата Марусі й важка праця.

Може довгенько б ще мельникова дочка щебетала, коли б Кармель хоч времьям словечком обізвався, —він сидів як німий перед нею, і мельникова дочка змудилася з тим безмовним гостем, мабуть, на кінцю, бо покинула балакати, узяла шитво своє й сіла оддалік і заспівала. Пісня дзвінко співалась, шитво хутенько шилося й понурий мельник, стоячи у дверях у млині, дивлячись та слухаючи, подумав:—„нема в світі нічого такого недбайливого, веселого, як ті дурні молоденькі дівчата. Теж ще не виявив світ нічого такого хитливого: бач, очима раз-у-раз зиркає у воду—не може на себе надивиться, хвастлива!“

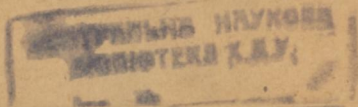
Мельникова дочка справді частенько зазірала у воду, де відкидалося її личенько смуглявее та рум'янее з блискучими оченятами, та, може, що вона й не одним своїм личеньком любовала, бо окрім його вода оддавала ввесь зеленний покот узгір'я, на котрім вона сиділа, старі дуби, котрим мельник ціни не складав, козака, що задумавсь, замисливсь і здається, забув увесь світ і все на світі,—так, може, не одним своїм личеньком любовала мельникова дочка, та мельник був, як вже казано, чоловік понурий—не можна його було нічим урезонити, і з того часу, як він,

поховавши жінку, одшукав у неї сім дзеркальців—яких вже смирих та пісних жінок і дівчат він стрічав на віку, так не допомоглось: зосталось таке в його переконання, що кожнісенька вдивляється у сім аж дзеркальців,—і зосталося те переконання немов гвоздем вбите. А мельникова дочка... Та, мельникова дочка, бувай здорова. Не будемо вже тут знати, як ти заспіваш далі і що зробиш далі—мельник кличе Кармеля,—от складають муку на віз, іде расплата, й Кармель їде до-дому.

Їде Кармель до-дому та все дума про дівчину, про наймичку. Мина село Лани вже так потихеньку, наче б недужого віз, а очі то як розбігаються на всі боки! Та ніхто не показавсь на улиці—і аж до самого дому, до господи зітхав Кармель. Дівчина з ума не іде. Перебув день Кармель з своїми думками—важко й солодко; перебув другий день—ще важче, ще солодше; перебув третій день—зовсім вже не сила. Голова болить, і серденько кипить, і тіло болить. Ще ледви черемігся він до півдня, а там запряг та й поїхав у до Лани.

Він не знав, не бачив, як переїхав чистим полем, проминув темним гаєм, тільки все поганяв, бо ле, здавалось йому, розбігалось усе ширше та далі, й усе розроставсь довший та непроглядний.

Приїхав таки у Лани. Приїхав. Тихий вечір, сон-

це низенько, на селі пусто,—ще люде з роботи не повернулися,—тільки стрічалися на улиці діти, що бавились та грались, та наймички дві пішли по воду. —„Вийде й вона“,—подумав собі Кармель, і повернув коня до ріки і став на березі дожидати. І вона уявилася з відрами, і вона прийшла—Кармель і охнути б тоді не зміг, такечки дух йому заняло. А дівчина, побачивши його, узялась рожевим рум'янцем, мов огнем і полум'ям. Нікого не було над рікою, тільки вони сами двойко.

— Ти підеш за мене, дівчино кохана?—питає Кармель.

А вона йому одказала:—Я твоя.

Посідали вони поруч над рікою, на зеленім низьким березі, і просиділи вони так у-купі аж до зірок ясненьких. І не чула того вечора Маруся-наймичка, як хазяйка сварилася на неї за гаяння, як дорікала й докоряла, і не доходило їй а-ніщо гіршее до серденька, що трепихалося з роскоші любої та нової. Як полягали усі спати, сиділа Маруся край віконця й дивилася на зорі лискучі, на небо прозоре. І їхав Кармель до-дому помалу й теж дививсь на зорі лискучі, на небо прозоре. Такеньки дивлються у небо ті люде, що вони дуже кохають на землі.

Говорить Кармель до своєї неньки:—Хочу я, не-не, одружитися, хочу взяти за себе наймичку Марусю!

Мати почала його вговоряти і прохати:—Не женися ти, мій соколе, на тій Марусі! Не бери, мій сину, наймичку! Візьми ти краще багату жінку.

— Нене! нене!—промовив Кармель, а сам так ввесь і затрусивсь і затрепихавсь.—Чи ж ти мені не рідная мати?...

Старенька злякалась його обличчя й виду:—Оженися, любенький, оженися з нею! Коли вже вона тобі така мила, то й мені теж буде дорогою невісткою!

І оженився Кармель з наймичкою Марусею.

III.

Перший рік, одружившись. Кармель був зовсім поправився: суму того не було й віди, жінка в його пишнілась, як пишна рожа, й жили вони з нею, як риба з водою. Народилася дочка в їх, усе в господі велося добре, і стара Кармелиха казала, дякуючи Господеві, що кращої вже долі, ні діткам, ані собі не жадає вона.

Коли отсе знов засумував Кармель. Засумував та й засумував. Знов почав з хати втікати, блукати на самоті, знов почав блідніти й зітхати.

З чого те лихо повернулося? Звідки нагналося? Чи ж не був він щасливий і на все довольний?

До чого ж ще гнати? Чого жадати?

Ого ж власне одного разу сиділи вони усі вкупі ввечері, по роботі, тоді, знаєте, як вже усе стихне,

сонечко вже запало за зелений гай і от нахватиться перва зірочка; тоді, як чоловік, потомлений денною потомою, одпочиває й обіймають його думки та гадки, і чує він істніш свою кривду чи правду, вживає лучче своє щастя або безталання... Тоді сиділи отсе вони усі вкупі—й дивилися такеньки наче б справді не прибірали вже собі чого пожадати, навіть дитинка маленька нічого, здається, не жадала собі у забавку, бо сидячи тихесенько між ними, тільки всміхалося рожевими устоньками та блискотіло ясними віченьками,—чого справді було ще ждати собі? Коли ж разом якась думка замутила й засмутила Кармеля, наче злякала, наче світ йому зав'язала. Ввесь він змінився, наче переродивсь, і вийшов з хати, каже: — „Душно мені щось, піду трохи.“—Мати стара потурбовалася, чи не хворість яка викидається. Він її заспокоїв:— „Ні, ненько, я здужаю.“—Вірна дружина очима любими питалася його—він на одвіт пригорнув її міцненько.

Пізно він повернувся до хати своєї—вже й місяць, і зорі сяли в небі, усе село поснуло; спала дочка його маленька, спала стара мати, не заснула тільки молода його дружина—вона стояла на хатньому порозі й дожидала й виглядала його, стріла й пригорнулася, наче б запиталася: чи не треба її життя або смерті, її напасти чи роскоші?

— Марусе кохана!—каже він, пригортаючи її,—
Марусе кохана! я не зношу людського лиха та вбо-
жества! Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити
це буття!

Та й став думати-думати та гадати-гадати та ту-
жити.

Стара мати кидається туди й сюди, шукає ліків,
з усіма радиться та плаче, біжить отсе до лікарки,
то знов поспішається до знахарки: „Син вяне! син
нудиться!“ Зовсім старенька з сили вибилася, з жур-
би та з тривоги зовсім тям свій розгубила.

Молода дружина Кармеля не кличе знахарок ані
лікарок, не радиться нікого, не скаржиться нікому,
що в неї там на серці й на душі, таїть вона про се-
бе, мовчить, нікому не каже. Тільки рум'янци зникли
в неї з личенька, пісні її замовкли й очі хороші
осмутніли.

Подумати б людям, що в Кармеля з жінкою щось
не гаразд, та ні ж бо: глянути на їх, то й сліпі же
забачать, яке вірне, незмінне тут кохання, яка порада
і приязнь добра. Господарство в їх теж у гаразді...
І балакали люде добрі про Кармеля, що „зовсім він
щасливий чоловік—чого б то ще йому треба? Усим
його Бог втішив, усим одарив—чого б то ще справді
ще треба? Зовсім він щасливий! З свого щастячка
попсувавсь, вередує, да от себе дурить і людей ди-

вить!“ Інші то і в віці Кармелеві дорікали тими словами. Кармель нічого не одказував—ходив він часом дні цілісенькі, не промовляючи ні до кого словечка, скорбіючи та сумуючи, а часом несподівано чувсь його голос, пісня, немов поклик який...

Кажуть люде, що-я щасливий,—я з того сміюся,
Бо не знають, як я часом сльозами заллюся.

Куди піду і попнуся, скрізь багач панує.

У роскошах превеликих днює і ночує.

Убогому, нещасному тяжкая робота,

А ще гіршая неправда, тяжкая скорбота!

.....
Молодосте—молодосте, єдина сила!

.....
Літа ж мої, літа мої, літа молоденькі,

Ой, коли ж ви так даремні, будьте коротенькі.

І знайшлися поміж людьми люде, що здрігалися на сей поклик і зупинялися, чекаючи наче доброго спасенного суду, несподіванного, жаданого визволення. Може не один наймит гіркий, котрий, поганяючи чужу худобу та співаючи свою давню гірку пісню,— „що немає в світі гірше так нікому, як бурлаці молодому,“—почувши Кармелеву пісню, вмовкнув і повернувсь до хазяїської хати задуманий і того вечора не чув лайки, не потурав ганьбі, не вважав на хліб, йому відкраяний на вечерю; а на другий день робивсь

немов хорий, немов до своєї роботи й служби незгожий, не приймав хазяйської страви й очі мав блискучі й ясні, й наче молодів і зацвітав цвітом.

Може не один багач, почувши ту Кармелеву пісню, покидав співати теж свою недбалу та потішну й обертав свій погляд задивований у всі боки і ішов оглядати свої вжитки усі, і смуткував, як той колишній цнотливий багач, що усі його знають; може теж вишукавсь не один і такий багач, що важкі скарги віджалував з легкою душею.

Коли хутко разом зник Кармель з дому, з села. Нема його день, нема другий, третій, нема його цілий тиждень. Зник—як вода умила, нікому не кажучи нічого.

Стара мати сливе що стратила розум з горенька та з жаху, з ляку,—ходить, шука його, наче голку, по всіх кутках і закуточках; дружина сидить у хаті немов з хреста знята; малесенька дочка кличе:—„тату!“ питає:—„де тато?“

— Марусе! що маємо робити? Як маємо бути? Де його шукати маємо?—пита стара Кармелиха молоді невістки.

А невістка одказує:—Будемо його дожидати, мамо.

— Дожидати? Може його вже, Марусе, й на світі нема!

Маруся тоді говорить старій:—У ту ніч, як він пішов, я чула й питала його: що нам робити, серце?—а він казав мені:—не шукай мене, не питай про мене—дожидай мене, я сам прийду!

— Ну добре ж, добре: будемо його дожидати!—промовляє стара Кармелиха.—Будемо його дожидати!

І такеньки вона зраділа, наче Кармель вже на шляху до-дому: і в віконце виглянула, і на хатній поріг вийшла, на всі боки подивилася. Проте ж проходять-минають дні за днями—усе вони дожидають Кармеля, і все Кармеля не діждуться, усе нема Кармеля.

Отсе одного разу—було свято тоді й погода—сиділа стара Кармелиха коло своєї хати на призьбі, дивилася у поле на шлях, а невістка сиділа поруч з дочкою на руках, і дочка щебетала:—„Мамо, ти ж теперки німа й глуха“—і тягнула маму за намисто, і прикладала дрібненькі пучечки мамі до уст і до вушок, і все дратувала:—„Мамо, ти тепереньки стала німа й глуха! Німа й глуха!“

Молода Кармелиха часом всміхалася дочці, часом міцніш пригортала дитинку до себе. Підійшов до їх сусіда, привитавсь та й каже:—„А чи чули ви, що коло Чорного гаю розбої? Ані перейти тепереньки тудю, ані переїхати.“—Стара Кармелиха була стре-

пенулася, як сусід промовив:—„а чи ви чули“—та як почула, що се річ про Чорний гай, то й перестала вважати: Чорний гай далеко, у іншому повіті, і Кармелю туди нема по що братись,—хоч би не сказала і того стара, чого йому й у своєму повіті зникнути й по чому вона порішала, що він близько десь, а не далеко,—перестала вона слухати сусідову мову і знов задивилася на шлях.

Смутнії ж хороші очі молодой Кармелихи не однімалися, не відривалися від сусіди й пильно-пильненько вона його мову прислухала.

А сусіда розказує:—От,—розказує,—крамарів розбили, панів розбили. Тільки що—є тут диво...

— Яке диво?—спитала Кармелиха.

— А таке диво,—говорить сусіда й сідає на призьбі коло неї,—таке диво, що нікого там не ріжуть ані забивають, тільки обберуть та й пустять на волю, коли ти багач; а забачать—ти вбогий, бідний чоловік, так іди собі цілий, як був, і пучкою до тебе не доторкнуться. От, кажуть, їхав один бідолаха, стрівсь із ними, молодцями, та й засміявсь:—„Не боюсь я вас, каже, пани мої молодці! Голому розбій не страшний, і життя не дуже його дороге-оцінне. Коли забить, то бийте, а ні, то пускайте—мені нема часу стоять, треба їхать—хазяїн дожидає, буде лаяти!“—Тоді, кажуть, виявивсь старший, їх отаман, і кинув

йому капшук грошей і промовив:— „їдь собі, друже!“ — й сам, і усі його молодці зникли у пущі. А той бідолаха зовсім сторонів від такого доброго дива, й до дому приїхав сам не при собі й привіз капшук грошей—саме що-найчистіше срібло!...

Нічого не промовила на се молода Кармелиха, тільки збіліла, наче біла хустка, поцілувала свою дочку маленьку, що вона втихла в її на руках, і теж слухала, наставивши ушка.

IV.

Знов ідуть дні за днями й часи за часами, і що день, що година, то більше все вісток, більш та більш чуток про розбійників у Чорному лісі.

Справді, чудні та небувалі се розбійники з'явилися, і чудний і небувалий вони теж розбій правили, що попадався їм багач у руки—вони його оббірали, попадався вбогий—вони його наділяли; нікого не забивали, не різали. Теж чудний та дивний в їх атаман був: ішла чутка, що така була краса його невиписана, невимовлена, що не можна словом розказати, а ні пером описати, та славили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пламенисте.

Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою всі свої скарби великі,—така вона скупа була, що

ніколи зроду не розлучалася з тими скарбами своїми ні вдень, ні вночі,—їхала вона Чорним гаєм і попалася розбійникам. Обступили її калясу; возниць, її слуг, у бік, говорять до неї:—„Пані, гроші віддавай!“—А пані страшно закричала та не самовито, на весь гай темний, і учепилась руками, немов залізними кіхтями, у своє добро—не дає. Хотіли в неї відняти, відобрати, так тільки хрумають її старі пучки, а не відриваються, і очі хижі блискають у світі місяцевому, наче в хижої, голодної вовчиці. Виходить тоді отаман сам з пуші й промовляє до неї:—„Віддай, пані, гроші! Пожила ти у золоті, у роскоші,—буде вже з тебе: дай іншим!“—Як глянула пані на отамана, то навіть скарби свої з рук випустила; як блискавиця вразила її та краса чарующа,—впала пані без пам'яті, бо скупощі її аж за серце вхопили, а та краса збавила силу всю.

І їхала теж молода дівчина багата з братом своїм, і теж попалися розбійникам. Брат був чоловік хоробрий: оглянувшись округи—гай стоїть стіною чорною звідусюди, звідусюди обступили люде високі, кріпкі, міцні; бачить він—негарне діло, а таки дума собі:—„Спробую одбиватись!“—„Сиди тихенько, се-стро,—каже сестрі,—не бійся,“—„Пропустіть люде добрі!“—а вони йому на тее:—„Давай гроші, багачу!“—Сестра вже чи жива, чи мертва сидить.—„Нема в

мене про вас грошей!“—одказує брат.—„Давай бо по волі, а то візьмемо силоміць!“—грозять вони йому й ближче підступають. Сестра заплакала, закричала й затулилася руками. І чує вона поміж гомоном, говіркою та сваркою чийсь голось її вговоряє:—„Не плач, дівчино, і не бійсь!“—Хутенько відняла вона руки від личка й глянула, хто перед нею стоїть,—і вже до-віку з пам'яті в неї не вишла та краса чудова. Страх її й жах минувсь увесь і такий спокій обійняв її, що хоч жити, хоч помірати зараз—усе те зарівно. Вона склала руки, дивилася та слухала.

Одібрали гроші в брата, та й пустили їх.

— Багато вбогих бідолах у світі нищить голод і холод—пам'ятайте!—промовив той голось самий, що вговоряв дівчину: „не плач, не бійсь“—отаманів голос.

Ніхто в дівчини не зняв з шиї дорогого намиста з дукачами—вона сама зняла його й кинула отаманові під ноги і чула від його:—„Спасибі, дівчино!“ З того ж часу все для дівчини якось наче помарніло й повьяло: і місця і обличчя всі поробилися без цвіту і без квіту наче. Каже дівчина отцю й неньці:—„Тату, мамо! піду я у монастирь!“—і пішла в черниці.

А брат її, не кажучи слова, не давши віди жадної отцю, ані матері, ані приятелеві, ні товаришеві, зібрав усе добро, яке собі мав, покинув усю придо-

бу, залишив і спокій, втік і пристав сам до громади у Чорному лісі.

V.

Коли отсе у Кармелевім селі пройшла чутка, що се їх Кармель отаманує в Чорному лісі,—пройшла чутка і зрушила старого й малого, доброго й лихого. Которий козак стрічавсь, то все козак заклопотаний; котра козачка проходила, то все козачка ростурбована, у трівозі! Дійшла чутка до Кармелевої матері старої й до його молодой дружини. Стара мати говорить, слізьми слова свої приливаючи, до невістки:— „От люде лихі, от недобрі, Марусечко! От поговір який на мого Кармеля, от позлодійка яка на мою кохану дитину! Не йму я віри сьому! Не йму віри! А як віри пійму, то вмиру! А ти ж, Марусе? Що ж ти?“

— Я житиму и кохатиму,—говорить Маруся; а малесенька дочка стояла тут та слухала й собі теж бубонить: „і я з мамою! і я з мамою?“

Проминуло ще багато днів, і одного разу вночі —ніч була ясна, та тепла, місяць світив і зорі, сади у квіту стояли, хати у тиші й у-ві сні, соловейки щебетали,—Кармелева дочка спала солодко й легенько дихала; заснула теж і стара мати, нагорювавшись та наболівшись, і спала неспокоїним сном: то зітхала вона у сні, то знов скрикувала, схлипувала,—сон хоч зміг неміцну стареньку, та спокію їй не дав.

Не спала Кармелиха-дружина. Вже багато ночей вона не спить і багато, мабуть, ще не спатиме, бо вона молода й кріпка, а що день, що година її тугу прибільшує.

Не спала вона й думала об тім, кого вона кохала. Коли чує—тихенько-тихенько відчиняються двері, й бачить вона—вступає він, і чує його у своїх рученьках. І не знала вона, чи стемнів тоді світ божий, чи засяв, чи то була розкіш, чи биль, і як вже схаменулася вона у садку і бачила округи себе пахучії квіти, ясний місяць і зорі,—і тоді ще довго-довгенько вона нічого не розуміла, не знала, тільки теє, що вона в його на руках, що він тут, коло неї. І все вона дивилася на його, і потроху опам'ятувалася. І почали розмовляти по-тиху, по-вірну, і цілісіньку нічку розмовляли. Місяць скотивсь із неба, зорі поховалися, соловейки позмовкали, на сході почало рожевіти і листочки на деревах затрепихалися, і Кармель обняв-поцілував дружину, прощаючись. І пішли вони разом обойко полем, шляхом, до долини за селом,—у долині три коні паслося вороних і два товариші дожидали, палячи люльки; тутеньки ще попрощавсь Кармель із дружиною, й чули товариші, що промовив він до дружини:—„Буду до тебе,“—І усі троє спали на коней та й помкнули—тільки іскра з-під копит кінських сипнула, та й з очей зникли.

А Маруся повернулася до-дому. І дома, і в сусідів усі й усе ще спало—тільки що схід порожевів племенистий та листочки на деревах жвавій трепихалися.

І знов пішли дні за днями й часи за часами. І що-дня, що-години розбійнича зграя в Чорному лісі прибільшала, і що-дня, що-години багаті та вельможні люде гірш та гірш лякалися й трівожилися. І порішили вони чи так, чи інак, не жалуючи нічого, зловити отамана, й вирядили шукачів та слідців і обіцяли велику їм платню й нагороду: „аби ви нам того отамана узяли“. Отсе ж тіі шукачі й слідці розроїлися скрізь купами, шукаючи та висліжуючи.

Проте час минав, а отамана все не примогли ще піймати. Не раз розбігалася чутка:—„зловили отамана!“ й цілі тичби людей збігалися на його дивитися, порушені причаством, недовірством, дивом, цікавістю, непевністю,—аже ж чутка показувалася неправдива. Правда, ще зловили десь у лісі чоловіка непевного, та це був якийсь бідолаха, що його вигнала на великий шлях нуждонька та бідонька, або й зовсім безвинний перехожий часом був схоплений. Чутка така теж розбігалася, що чарував усіх отаман, що очі одводив, доторкався серця; розбігалась чутка, що його голоса чути, його погляду стріти, а його краси бачити ніхто в світі не приміг безпрічасно та нед-

бало: що він кожного чарував, приманював до себе. Була навіть така чутка, що багато шукачів і слідців його у руці держали вже до-віку не були годилися на свою службу.

Та знаходяться ж у світові красному люде, що їх жадна краса не вчарує, жадна не омане омана,—і от знайшлися такі на отамана й узялися його слідити та висліжувати безодпочинно, безусипливо він утікав від них, у-день і вночі, і ввечері й ранком, темними гаями, широкими полями, безкраїми степами, низькими долинами та лугами, високими горами...

VI.

Одної темної ночі, як усі спали, Кармелева дружина стояла в своєму садочку під вишнею немов ізмурована, поки не виявилася постать від долинки, і—тоді вона кинулася на зустріч, як душа до раю, до свого Кармеля.

Він задиханий, зморений, потомлений, помучений, пригорнувши її, не зміг довгенько придержати у своїх зомлілих руках, ледві зміг слова промовляти.

— Гонять мене, як хижого звіря, Марусе,—промовив Кармель,—Вже три дні й чотирі ночі никаю, не зупиняючись... товаришів розпустив...

— О, коханий,—каже Маруся,—і в нас тут були, питалися всіх—усі одказали:—„нічого не знаємо!“

—Учора... Що се таке?—спитала вона, змираючи, бо тоді саме щось стукнуло й грюкнуло десь, і хата всвітилася ясно світлом, у хаті говірка голосна почулася, склики й скарги, і близенько коло їх у садку голоси й люде з усіх боків.

— Держи! лови! маємо!—рознеслося по тихій погоді у-ночі.

Схопили Кармеля.

— Марусе!—промовив він хутенько й тихенько, —кажи, що нічого не знаєш... чуєш мене, Марусе?

— Чую,—одказала Маруся.

Стара мати прибігла з плачем, питаючи, чи сьому правда; щоб відпустили сина її єдиного, побиваючись, що беруть. Маленька дочка прокинулася і як була у сорочці, розхрістана—кинулась до тата і вхопилася за його рученятами. Усіх одірвали від Кармеля, вкинули його у візок і повезли шляхом, а все-усе село знялося, наче рій, і гудучи дивилося у слід, а за возиком поспішалася Кармелева дружина з дитинкою на руках. Стара мати нездужала пішки по-братись; омліваючи раз-у-раз, вона дожидала, поки запрягли для неї коня парубки, порушені духом, доторкнути до серця, непевними руками.

І привезли Кармеля у велике місто в кайданах і зачинили у кам'яну, темну темницю. Багаті кричали: „Дождавсь Кармелюк! Одже й заплата Кармелю-

кові! — Вбогі люде по-тиху розмовляли. Молодиці й дівчата плакали, старі люде хрестилися, благаючи: — „Помилуй, Боже милий!“

За Кармелем у слід прийшла його дружина з дитинкою і привезли його стару неньку. Почали судити Кармеля і судили його чималий час.

Чи хто йшов тоді, чи хто їхав минаючи, кожен бачив по всяку годину на пляцу проти німої зачиненої темниці стару, прибиту на останній своїй літній силі, що тут сиділа на великому камені та плакала, — як хто до неї підійде, своє лихо розказувала побиваючись; і молодую молодицю, що безмовно сиділа, наче стративши таки до щенту все дороге та любе, як до щенту рум'янець з лица в неї зник, а біля неї маленьку дівчинку. Ніколи не бачили, щоб ця дівчинка гралася, або пустовала, або опинилася на улиці прилеглий і де відко було — продавалися ласощі й іграшки, — ніколи! Смирнесенько коло молодиці сиділа ця дівчинка малая, часом тихесенько щось питаючи в неї, або до неї промовляючи, часом горнучись до старої, що її з плачем обнімала й пригортала слабими, недолуглими руками. Вони сливе жили тутеньки проти темниці; тут, на великому сірому камені, що його незвісно хто, коли, й для чого поклав серед пляцу, вони свій обід мали і вечерю. Мабуть вони б і ночували тут, да не позволяли на

се міські порядки, то мусили що-ночі братись до хижки, де нашли собі містечко, і там лягали звечера. Остатній погляд був на темницю, на її понурі віконечка, і думка остатня по-над нею носилася; у-ранці думка перша в темницю летіла, і перший погляд жадав того понурого образу темниці. Жадної полегкості, жадної зміни не робилося, тільки що погода все холодшала, осінні морози пали, вечори й ранки стали морозити; усі люде вже загорнулися в кожухи, усюди в печі запалили по хатах, і мала дівчинка хутче та хутче бігла ввечері до хатки, а ранком на своє місце на великому камені проти темниці, а стара вже не мала сили кроку перейти, не опираючись на молоду невістку.

Усі вони знали, який суд буде, і тільки дожидали того дня, коли скінчиться. Прийшов день той —ясний, холодний; сніжок потроху порошив, коли відчинилася темниця і, глухо брязкаючи кайданами, почали виходити злочинці, пара до парі. На пляцу зібралась купка людей, дві якісь жінки плакали, виглядаючи своїх поміж парами в кайданах. Яково лихих, распачливих голів пройшло поміж тими парами! От Кармель. Хто має з ким попрощатися дозволили попрощати. Кармелева мати впала, побачивши його; жінка його з дочкою були коло його, зовсім на-поготові за ним іти в далеку дорогу, та Кармель, по-

прощавшися з ненькою, став прощатися і з жінкою, й з дочкою, і щось тихенько промовляти. Жінка спихнула на лиці, почувши його слово, як від непередбаченого жалю, а дочка скликнула:— „ми тебе не хочемо кидати, тату!“—двічі чі тричі, а далі, обхопивши батька закованого рученьками, заплакала. Тим часом пронеслося поміж купою:— „Кармелюк! Кармелюк! Се Кармелюк!... Де він? От він!“—і ціла купа наче хвиля морська порушалася й колихалася.

Казано рушити засланцям, і рушили. Купа людей бігла за ними, проводила їх за місто далеко на шлях, і купа все прибільшувалася, все голосніш чулося:— „Кармелюк! Кармелюк!“ Кидано гроші з усіх боків, посилаю у слід:— „помагай-біг!“

Вели матір за Кармелем, ішли жінка з дочкою коло його. Коли ж казано всій купі завернутися.

— Умру я... хутенько вмру!—промовила стара мати, ледви дихаючи, а дочка мала, цілуючи й милуючи тата, скликнула: „коли б же із тобою йти!“

— Усе буде, як кажеш,—промовила вірна піддана дружина.

— Сподіваймося на ліпші часи!—промовив Кармель.

— Рушать! Рушать!—і рушили. Все далі та далі. Вже не чути глухого брязкання від кайданів. Ледві вже постаті мріють. От і зовсім зникли—тільки де-

рева при шляху вирізувалися на ясному небові з того краю, кудю зникли.

Стару матір вели люде, молода жінка несла дочку плачущу, купа вся посувала жалкуючи, судячи та радячи... Того ж дня виїхав возик з міста у Кармелеве село й повіз туди до-дому його семью. Знов засвітилося в його хаті ввечері, і всі там, сумуючи, не розлучалися з ним у думці,—проводили його душею незнакомим шляхом у незнане заслання.

VII.

Минув рік по тому. Стара мати як пообіщалася хутенько вмерти, так і вмерла, і на весні її могилка вже травою заросла густо й високо.

У хаті жила Кармелева дружина з дочкою. Колись, хутенько після того, як Кармеля заслали, сусіда, глядячи по головці його дочку малу, любенько спитала: „що ви поробляєте з мамою, маленька?“ а маленька одказала їй:—„дожидаємо!“ бо вони дожидали. Казав Кармель дождати його, зістатися вдома: —„легш визволюся й повернуся сам.“—„Буде, як кажеш“,—на те одказала вірна дружина й на все згодилася. Далі вже мала дочка підросла, навчилася ошамненько в мові поводитись,—ніхто вже не чув, що вони дожидають Кармеля, та вони дожидали його. Дожидали що-дня, кожної ночі, кожної години.

Дожидали у-досвіта й ранком, і вдень і ввечері, й о-півночі—от зоряниці до зоряниці, від ночі до ночі—все дожидали. І минали їм такечки години, дні, тижні й місяці. У день праця, робота, клопіт, і все тая сподіванка й дождання. В день часом сусіда увіходила до їх, і денний гук, і гомін, і клопіт і їх трохи поїдав собою, а ввечері, як усе втихало й не знімалося жадного округи поруху—мати з дочкою тихенько сиділи, засвітивши в хаті, наче на привітання. Дочка мала не бралась до іграшок—любила вона з ненькою розмовляти та часом співала маленьким голосочком батькові пісні, і як вже старалася мала виспівувати краще—так старалася маленька, що личенько починало палати, сердечко колотитися і вся маленька трепихалася. Мамині очі дивились на неї й руки простягалися,—брала її мати до себе й пригортала, маленьки рученята обіймалися коло маминої шиї й такеньки довгенько-довгенько вони зоставалися, довгенько—часом до глухої ночі. Пізно-пізно. Ніч вже минає, світло згасає; дитинку, що не радилася лягти у постільку, зложе сон коло неньки, і молода Кармелиха у досмертній тузі та печалі, затулить личенько білими руками. І такеньки час минав та минав, а вони дожидали та дожидали та дожидали.

Одного вечора сиділи вони у хаті, засвітивши

світло, як завсігди, й думали усе тії ж думки і сподівалися усе тими ж сподіванками. Котрого вже то вечора, у котрий то вжераз дочка мала, промовивши: — „може сьогодні“ — до неньки, обойко вони сиділи тутеньки. Коли ж хатні двері відчинилися і він, дожида- ний, уявивсь поперед ними... Боже-світе! Боже-світе!

На другий день у селі усе прокидалося й спов- нялося село спокійним, щоденним гомоном, і сонечко ясненько зіходило і, як перш виходила у-ранці на роботу Кармелиха молода, так і тепер вийшла вона. Вийшла й подивилася — наче б усе округи змінилося, та як заплаче сильненько, як заригає! Не з жалю, бо як дочка мала кинулася до неї, вона ж блаженко такеньки всміхнулася, як споглянула — так же бо про- меніло з очей хороших — відрада сама!

Хутенько потім Кармелиха спродала хату свою, попрощалася з усіма й покинула село з дочкою. Чу- ли від неї люде, що може побереться вона до бли- гомого міста і там оселиться, теж, може, й дочапає аж до самого Києва; напевно ніхто не знав, куди вона побралася, ані де вона пристала на життя. Прав- да, плескав хтось-десь-щось, ніби то бачили молоду Кармелиху з малою дочкою у хуторі далекому, глу- хому, де вона заробляла; друга знов віда така була, що вона у місті ходила на поденщину, — усі, хто знав її, жалкували молоду, тиху молодицю й її дочку малу,

згадуючи їх перший талан та балакаючи про біду їх теперейшу сучасну, що й лихо, і вбожество разом спостигло, бо з того часу, як лихо скоїлося, вони втратилися багато, та може теж і не так, як колись, дбали добре та піклувались щиро...

У їх хаті инша сім'я домовала, господарювала; у садочку позрубунані були старі дерева, де-які понасаджунані молоденькі; у городі инші квітки позасіювані були сієї весни... Сієї ж таки весни прочулося скрізь, що знов уявилися розбійники, Кармелюкове товариство, що знов Кармелюк отаманує—визволивсь, повернувсь. Вбогі люде ніби здоровіш зробилися на виду, й не один попадавсь тоді бідак, який одержиною драний, такий постаттю багатий; не в одного тоді на обличчю, що його зсушила журба, скрушила нужда, грав усміх завзятий, блискали очі жваво та хупаво...

А багачі знов заметушилися, свої ради збирають та свої громади; суди усі сполошили, сиплячи грішми, закупляючи судську дію,—хочуть вони Кармелюка знов схопити та міцніш зачинити та дальш заслати. І почали знов гасати за Кармелем шукачі, почали знов слідці Кармеля висліжувати. Та багато ж і роботи було їм, бо товариства зібралось теперки невзауміру більш, залягло сливе що по всіх гаях великих і ярах глибоких, по ріжних повітах.

VIII.

Був гай великий, що не дуже далеко від міста, а близьенько коло маленького хutorця глухенького, темно-зеленів та шумів. Коли б хто балакливий ходив тими глухими нелюдними шляшками, то б розказував, як частенько він стрічав молодицю з дівчинкою невеличкою. Молодиця йшла з кошиком, дівчинка з другим і як поспитати їх: „куди?“—одказували вони:—„по гриби, або по ягоду на продаж у місто“ і справді що-тижня, що-три-дні можна б було їх бачити у місті—у базарі з грибами, або з ягодою.

У сьому великому гаї спокійно було, й ще ніколи не чуто про розбої жадні.

Молодиця з дівчинкою йшла, уступала у гай і якось разом зникала крізь дерева, наче крізь зелену стіну вуж, хутко, шпарко—в один мент, не зупиняючись, знакомими гаєвими ходами й стежками доходили до ланку у пущі самій і там сідали одпочивати.

У непроглядному гаю тихо, як у церкві. Столітні дерева підпиралися молодими; міцні, широкі їх віти лежали на молоденьких гнучких верховинах і гнули їх до долу своєю важкою силою, а де-не-де гнучка гілячка сковзала між ними та й росла, росла, росла у вишень, звиваючись, кидаючись з боку у другий, наче б то жахаючись, що її зупинять, що їй

перешкодять. Далі поросли кущі усякі. Сонце западало туди тільки іскорцями, і квітки там роспукувались у тіні та в прохолоді. Калиновий цвіт і бузиновий роспускався там у два рази більш і дужійш; червона пламениста шипшина росквітала тут пишніша й блідша, і пахла легш.

Тут молодиця з дівчинкою сиділи й одпочивали, прислухаючи. Ніхто, ніщо не перебивав прислухати: ані птиця не пурхала, ані вітер не віяв,—непроглядний гай стоїть тихий та спокійний, темний та свіжий.

Тихо. Тихо поки захрускають віти легенько, й обое—молодиця й дівчинка—всміхнуться і стрепенуться, й уявиться чоловік, хоч блідий, задиханий, зморений, голодний, порохом припалий, та гарний, як сонце. Тут його стрічали, тут мав він і страву, і спочинок; тут його уживали коханим і жалували; тут молодиця переказувала усе, що чула, бачила, думала й гадала; дівчинка тішила своїм дитячим щебетанням, приносила часом якісь ласощі, що він за їх дякував дуже і всміхавсь до неї любенько, і клав свою голову змучену молодиці на коліна і всипляв, а маленька сторожа сторожила щиро та жваво, дурно тривоги не збивала, та вчасу звіщала, коли що де непевно було.

Минала година віджалувана й відмірена на спочинок; прощалися як кохалися—з жалем та з болем

великим та ще більшою вірою й надією. Зникав чоловік у гаї, молодиця з дівчинкою поверталися до міста. Три дні й три ночі переживали вони, поки до гаю знов побратися, і молодиця ходила тим часом на поденну роботу, зоставляючи дівчинку саму у хатці,—якусь малесеньку хатку вони знаймали, що прилипла під горою, сливе за містом, недалечко від річки. Молодиця день цілий робила на поденщині; дівчинка хоч невеличка, теж не гуляла: воду бралася сусіді носити, у городі в неї полоти.—„Яка ж дівчинка розумненька“,—що-вечора казала сусіда стара, гладячи дівчинку по головці та даючи у дрібненькі рученятка шажок і другий і йшла у свою хату на спокій, зазвавши дівчинку й на завтра робити до себе.

Мала виходила на береги туди, звідки видко до гаю, й думала там сама собі, і гадала, і часом співала пісні—тії пісні, що тато навчив, держучи її на своїх руках та пригортаючи до себе, там, у зеленому гаї.

Повернувся я з Сибірі, нема ж мені долі:
Хотя же я не в кайданах, однак же в неволі!
Слідять мене вдень і вночі і всяку годину,
Нігде мені подітися, від журби я згину!
Зібрав собі жвавих хлопців і що ж мені з того?
Засідають по дорогах, ждуть подорожнього,

Ой, чи їде, чи не їде—дарма, треба ждати...
Ой, прийдеться Кармелюку марно пропадати!
Зовуть мене розбійником, кажуть, що вбиваю,
Я ж нікого не вбиваю, бо сам душу маю!
Як що візьму в багатого, я вбогому даю,
І так гроші поділивши, я гріха не знаю.
Маю жінку, маю дитя—коли ж я їх бачу?
Як згадаю про їх лихо, може й сам я плачу!
Пішов же б я до їх в село—красу мою знають:
Куди тільки повернуся, то зараз піймають.
Прийшла туга до серденька—як у світі жити?
Світ великий і розкішний, та нігде ся діти?
У неділю дуже рано у всі дзвони дзвонять,
Ой, а мене, Кармелюка, як звірюку, гонять.
Нехай гонять, нехай ловлять, нехай заганяють,
Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають!

. Від міста, шляхом, надходила молодиця, і стрі-
чалися вони з дівчинкою й разом до-дому поверта-
лися, вірнесенько розмовляючи, згадуючи, чи споді-
ваючись, чи горюючи...

IX.

А тим часом Кармелеві вороги не всиляли: ка-
зано взброїти шукачів і слідців, повелено стріляти,
як що не можна буде живцем взяти.

Багато-багато тих днів минуло, що кожного дня
молодиця й дівчинка стрічали кожне обличчє—чи не

несе воно страшної віди, прислухали до кожного слова, чи не промовиться гірка вість. Багато—багато перебулося тих днів, поки аж прийшов той день, що по місті новина, як стріла, пролетіла: „Кармелюка ранено, Кармелюка везуть!“

І привезли його. І знов йому темниця темна, суд угніваний, важчі та кріпші кайдани і заслання дальше та скрутніше; знов його стріла й провела людська зграя купами, гомонячи, жалкуючи. Тоді знайшлася його жінка й дочка. Як першого разу, вони тепер його провозжали; як першого разу, вірна дружина знов промовила до його:—„буде, як кажеш,“—а дитина плакала й цілувала його, а він, як перш, сподівався на ліпші часи; знов казано засланням рушати—й рушили, і зник він знов з очей і, як перш, тільки дерева при шляху вирізувалися на ясному небові з того краю...

Його гнали усе далі та далі, а вони, zostавшись, тяжче та тяжче заробляли та... та дожидали. І зникли вони усі. В остатнє бачили люде молодицю з дівчиною тоді, як в-остатнє чутка була розбіглася, що Кармелюк визволивсь, повернувсь; чутка та пропала, і Кармелюка, ані дружини його ані дитини вже не знайшлося по-вік. Де вони поділися, як загинули—не зна ніхто й досі. Зникли вони і згинули, як ба-

гато де-чого зникає та страчується доброго й лихого,
благого й злого—кохання й ненависть, сила й слава
—тільки де-не-де зостається пам'ять живлюща...

НЕЗРОЗУМІЛІ СЛОВА.

Блигомого — близького.
Вилучилося — довелося.
Віда — вістка.
Відкидалося — відображалося.
Гаяння — гублення часу.
Гірка — нещаслива.
Дочапає — добереться.
До щенту — зовсім, до кőrія.
Єднак — однак.
Жадної — ніякої.
Запевняючи — увіряючи.
Занобігти — допомгти.
Зшули — втихли.
Крамарь — купець.
Крāsень — красунь.
Лан — поле.
Леління — плескотіння, переливання.
Лиснула — блиснула.
Ліси — тин.
Люляв — колихав.
Міцніш — кріпче.
Мовчущий — мовчазний
Мружу — шурю.
Мушу — повинен.
Небачено — незримо.
Невзауміру — не в міру.
Несамовито, — не своїм голосом.

Нурта—безодня.
Округи—навкруги.
Оксамитовий—бархатний.
Омана—чари.
Ошамненько—обережно.
Палац—дворець.
Переконання—впевненність.
Піклувались—дбали.
Позмёр—замёр.
Попестити—приголубити.
Поскарживсь—пожалівсь.
Посплічні—близько один від одного.
Причаство—спільність, участь.
Приятство—приємність.
Проквітають—цвітуть.
Силовіць—силою.
Сливе—майже, почти.
Спахнула—спалахнула.
Ставної—стрункої
Страву—їжу.
Тичби—натовп, юрби.
Узгір'ячко—пригорок, холмик.
Узголов'ячком—ізголов'ячком.
Цнотливий—доброзичливий.
Черк—миг, мить.
Шарошать—шелестять.

